

12.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИКЛАДАННЯ ФІНАНСОВОГО ПРАВА
В СИСТЕМІ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF TEACHING OF FINANCIAL
LAW IN THE SYSTEM OF UNIVERSITY EDUCATION IN THE FIRST HALF
OF THE NINETEENTH CENTURY**

Хохуляк В.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Чернівецького факультету
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Дана стаття присвячена вивченню теоретичних та методологічних основ викладання курсу фінансового права в системі вітчизняної вищої освіти у першій половині ХІХ століття. У статті зроблено спробу виявити особливості викладання даної навчальної дисципліни у вітчизняних університетах у вказаний історичний період.

Ключові слова: фінансове право; наука фінансового права; історія науки фінансового права.

Статья посвящена изучению теоретических и методологических основ преподавания курса финансового права в системе отечественного высшего образования в первой половине XIX века. Сделано попытку выявить особенности преподавания данной учебной дисциплины в отечественных университетах в указанный исторический период.

Ключевые слова: финансовое право; наука финансового права; история науки финансового права.

The abstract studies the theoretical and methodological foundations of teaching the course of the financial law in the system of higher education in the first half of the nineteenth century. The abstract attempts to identify particularities in teaching of this discipline in local universities in the specified period of history.

Key words: financial law; science of financial law; the history of science of financial law.

Постановка проблеми. Невід'ємною складовою становлення та розвитку науки фінансового права в сучасних умовах, запорукою збагачення її методологічного арсеналу є ефективна організація викладання фінансового права в системі вищої юридичної освіти. У зв'язку з цим набуває важливого значення вивчення досвіду організації

викладання даної навчальної дисципліни в системі вітчизняних університетів у першій половині ХІХ ст. – у період, коли розвиток юридичної освіти у вищих навчальних закладах досяг значних результатів як у підготовці юристів-теоретиків, так і в забезпеченні апарату державного управління фінансами кваліфікованими фахівцями.

Стан дослідження. Проблеми запровадження фінансового права як навчальної дисципліни в системі юридичної освіти першої половини XIX ст., що заклало основу розвитку вітчизняної науки фінансового права, не отримали належного визнання в сучасній українській фінансово-правовій літературі. Дана проблематика досліджувалась переважно у працях вітчизняних вчених дореволюційного періоду, зокрема: С.І. Гловайський, В.О. Лебедєв, В.В. Святловський, а також вчених радянського періоду, таких як В.В. Бесчеревних, М.К. Каратаєв та інших. Сучасні дослідники звертаються до даної проблематики переважно при дослідженні історії науки фінансового права в цілому.

Мета статті – дослідити теоретичні та методологічні основи викладання курсу фінансового права в системі вітчизняної вищої освіти у першій половині XIX століття та виявити особливості викладання даної навчальної дисципліни у вітчизняних університетах у вказаний історичний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характеризуючи організацію викладання фінансового права на юридичних факультетах вітчизняних університетів у першій половині XIX ст., необхідно наголосити на трьох моментах: 1) не існувало єдиного підходу до найменування цієї навчальної дисципліни. Як зазначав В. В. Безчеревних, у різні роки та у різних навчальних планах зустрічались такі її назви, як: «Закони про державні повинності і фінансії», «Основи фінансової науки», «Теорія фінансів», «Основні начала фінансової науки», «Фінансове право», «Нариси науки фінансового права» [1, с. 22]. 2) Викладання фінансового права фактично являло собою виклад комплексної навчальної дисципліни, що включала в себе елементи політекономії, камералістики, науки про фінанси, економічної політики, поліцейського права і фінансового законодавства. 3) Структурно навчальна дисципліна фінансового права належала або до камералістики, або читалася викладачами кафедри дипломатії і політекономії.

Будучи продуктом німецької управлінської науки і практики, камералістика широко впроваджувалась західноєвропейськими ученими (переважно – німецькими) і в систему університетської освіти Російської імперії. При цьому відзначимо, що таке перенесення мало природний характер і було зумовлене рядом об'єктивних причин. Включення камералістики в університетські навчальні курси в Росії, в якій історично сформувалось величезне за обсягом і територіальним поширенням казенне господарство, відповідало насамперед фінансовим інтересам держави. Основну частину доходів до державного бюджету становили кошти, отримані від експлуатації монетної регалії, винокурної монополії, соляних промислів, гірничо-видобувної справи, лісових угідь тощо. Для покращення управління цим майном та отримання нових доходів необхідно було залучати в сферу управління велику кількість освічених, фахово підготовлених чиновницьких кадрів. Поряд із їх підготовкою, існувала й інша, не менш важлива мета діяльності університетів – формування вітчизняного професорського-викладацького корпусу для всіх галузей освітньої системи країни. Адже створення нових університетів вимагало значної кількості викладачів для заміщення вакантних кафедр. Запрошені у першій третині XIX сторіччя німецькі вчені-камералісти, викладаючи вітчизняним студентам курси економіки, фінансового і поліцейського права, сприяли створенню корпусу вітчизняних викладачів. Тому ми погоджуємось з твердженням М.К. Каратаєва, що іноземні вчені внесли відчутний внесок у становлення викладання камералістики і фінансових дисциплін у вітчизняній університетській системі та у розвиток фінансово-правової думки в цілому [2, с. 14-15].

Окрім камералістики, фінансово-правова проблематика викладалась також у рамках навчального курсу політичної економії та пізніше відокремленої від неї «фінансії» – тобто науки про фінанси. Слід відзначити, що на той час, коли дані дисципліни запроваджувались у якості обов'язкових у вітчизняних університетах, їх формування як наукових курсів у західноєвропейських університетах вже набуло таких форм, і вони являли собою цілісну систему знань. Більше того, політична економія і наука про фінанси мали спільну історію становлення – вони сформувались у результаті поступового накопичення прийомів і методів вирішення завдань, що виникали в ході розвитку різних аспектів фінансового і господарського життя суспільства. На основі поєднання економічної і юридичної складової вони досліджували фінансову діяльність держави та суспільства в умовах розвитку капіталістичних відносин, що мали місце у країнах Європи.

У Російській імперії, незважаючи на панування кріпосного ладу та відсутність капіталістичних елементів у промисловості та фінансово-кредитній сфері, розвиток фінансово-правової науки відбувався в руслі європейської економічної думки, насамперед, завдяки постійному вкрапленню в систему університетів іноземних викладачів. Виступи професорів на університетських кафедрах нерідко набували громадського розголосу, ознайомлення на лекціях вітчизняних студентів з європейськими науковими концепціями фінансів та, в першу чергу, з політичною економією А. Сміта сприяли формуванню ліберальних течій у вітчизняних наукових, управлінських інших інтелектуальних колах.

Важливим фактором оптимізації викладання фінансового права як навчальної дисципліни, а також розвитку фінансово-правової науки в цілому стало впровадження доступності до вивчення фінансового статистичного матеріалу. У першій чверті XIX ст. органи державного управління розпочали опубліковувати статистичні збірники, що ввійшли в історію під назвою «таблична статистика» [3, с. 52-53]. Однією з найбільших розроблених галузей статистики була саме фінансова [4, с. 3]. Її об'єктами були розписи доходів і витраток державного бюджету, характеристика фінансових ресурсів міст і інших населених пунктів, діяльність державних кредитних установ, ощадних кас, випуск та обіг цінних паперів, а також грошовий обіг. При цьому, саме державний бюджет Російської імперії залишався державною таємницею до 60-х років XIX сторіччя [5, с. 245]. За точністю, систематичністю і повнотою даних фінансова статистика вважалась кращою серед інших видів, що можна пояснити відомчими інтересами міністерства фінансів, а також тим, що структурно і організаційно вся статистична діяльність в Російській імперії, була зосереджена саме в даному державному відомстві.

Фінансова наука та наука фінансового права були структурно відокремлені від політичної економіки у самостійні навчальні дисципліни лише в середині XIX сторіччя, що було зумовлено, насамперед високим ступенем узагальнення ряду явищ і процесів у фінансовому господарстві держави. Як відзначив сучасний дослідник історії науки фінансового права проф. К.С. Бельський, обидві навчальні дисципліни зародилися з практичних потреб абсолютистських монархій Західної Європи, що переживали етап формування. Функціонування держав, що суперничали між собою на міжнародній арені та домінування у Європі та світі, супроводжувалось постійним зростанням державних витрат на утримання армії, великого бюрократичного апарату та двору монарха [6, с. 40-41]. У рамках навчальних дисциплін проблеми фінансів і фінансового права розглядалися виключно з державницьких позицій як проблеми фінансового управління, тобто як необхідний елемент підтримки належного

фіскального режиму і фінансової безпеки держави. Такий підхід відповідав особливостям суспільно-політичного ладу в Російській імперії у першій половині XIX ст.

Відзначимо, що у вказаний історичний період на вказаних кафедрах працювали не просто вчені, що заклали підвалини вітчизняної юридичної та економічної системи освіти, – вони ж були класиками, родоначальниками вітчизняної фінансової та фінансово-правової науки. Зокрема, у період із початку до половини XIX ст. у вітчизняних університетах викладали цикл фінансових дисциплін такі вчені: у Московському університеті – професор природного права і політики Х.А. Шльоцер – автор одного із перших у вітчизняній науці підручників із фінансового господарства держави [7]; Л.О. Цветаев – професор правознавства, що опублікував один із перших російськомовних навчальних посібників із політекономії, в якому виводив фінансову науку зі сфери камералістики, з одного боку, та зі сфери моральної філософії і політичної економії А. Сміта – з іншого [8, с. 58]; проф. М.С. Васильєв, з науковою і педагогічною діяльністю якого безпосередньо пов'язане формування фінансової науки у Московському університеті у 20-х – 30-х роках XIX ст.

У Петербурзькому університеті з перших днів його заснування функціонувала самостійна школа політичної економії і фінансів, засновником якої був перший ректор університету, виходець з Українського Закарпаття М.А. Балудянський, який у статті «Зображення господарських систем» вперше в історії вітчизняної економічної думки застосував термін «політична економія» та розкрив його зміст [9]. На жаль, тексти лекцій М.А. Балудянського не збереглися, однак їх зміст частково відтворений на основі конспектів, складених його учнем, в майбутньому – академіком К.І. Арсенвим [10, с. 5]. Викладаючи основи фінансового законодавства та управління державними фінансами, М.А. Балудянський розробляв власну наукову концепцію, яка не зводилася до простого перенесення окремої наукової системи – фізіократичної чи політичної економії А. Сміта – у сучасну йому вітчизняну практику. Він враховував існуючі суспільно-політичні та економічні особливості фінансової системи Росії першої половини XIX ст. і використовував лише ті елементи вказаних теорій, які, на його думку, відповідали потребам і специфіці розвитку держави [11, с. 50]. Учнями М.А. Балудянського були О.П. Куніцин, М.Г. Глібов – в майбутньому професори Петербурзького університету, викладачі політичної економії, теорії фінансів, фінансового права, П.О. Плетньов – майбутній ректор Петербурзького університету, а також академіки К.І. Арсеньев та К.Ф. Герман, які внесли визначальний внесок у розвиток вітчизняної теорії фінансової статистики [12, с. 23].

У Казанському університеті фінансово-правові дисципліни викладалися проф. І.Я. Горловим – автором першого в Російській імперії підручника з торії фінансів; І.Ф. Бжозовським – викладачем фінансового права, конспект лекцій якого «Фінансове право, або закони казенного управління в Росії», був одним з перших навчальних посібників з фінансового права у вітчизняній правовій науці [13, с. 31]. На кафедрі політичної економії і статистики даного університету викладали такі його випускники, (в майбутньому – професори і декани юридичного факультету), як І.К. Бабст, Є.Г. Осокін, Д.І. Мейєр та інші [14, с. 10, 71].

У Харківському університеті блок фінансових та фінансово-правових дисциплін викладали запрошені видатні німецькі вчені Й. Ланг та Я.І. Якоб, завідуючий кафедрою політичної економії та декан юридичного факультету Т.Ф. Степанов, а також вихованці університету М.Т. Спаський, О.Г. Криворотов, Г.С. Годєєнко [15, с. 35]. Протягом другої третини XIX ст. курс фінансового права

у Харківському університеті викладав колишній студент Т.Ф. Степанов, М.І. Клобуцький [16, с. 254, 257].

Особливе місце у викладанні фінансово-правових дисциплін у першій половині XIX ст. належало університету св. Володимира в м. Києві, на юридичному факультеті якого функціонувала кафедра законів про фінанси. На даній кафедрі читалися такі навчальні курси, як: закони про державні повинності і фінанси, кредитне законодавство, вексельне законодавство та інші. Викладачами даних курсів у різний період були Г.О. Цветков – завідувач кафедрою законів про фінанси; О.В. Романович-Славатинський – вихованець та майбутній професор Київського університету; М.Х. Бунге – професор та в майбутньому міністр фінансів Російської імперії [17, с. 11, 21, 28].

Як впливає з поданого вище переліку викладачів навчальних курсів з фінансово-правової проблематики, однією з головних передумов становлення фінансового права як навчальної дисципліни в університетах Російської імперії було створення в їх структурі спеціалізованих кафедр, що супроводжувались залученням до них талановитої і перспективної молоді з числа власних вихованців. Не менш важливе значення відіграла державна політика у сфері спеціалізації університетської юридичної освіти, в рамках якої вивчення основ фінансового законодавства та державного управління фінансами визначалося як один з пріоритетних напрямків підготовки майбутніх юристів.

Проявом державної політики в забезпеченні підготовки фахівців у сфері фінансового законодавства стало утворення на юридичних факультетах університетів кафедр «Законів про державні повинності і фінанси», які запроваджувались у відповідності до затвердженого в липні 1835 року «Загального статуту імператорських російських університетів». Згідно з даним документом у навчальних планах університетів вводилася нова дисципліна – «закони про державні повинності і фінанси». Однак, при цьому, будь-яких нормативних приписів чи вказівок щодо змісту предмету не існувало [2, с. 58].

Таким чином, наведений загальний перелік зазначених вище вчених, представників економічної і юридичної науки, що протягом першої половини XIX сторіччя викладали навчальні дисципліни з фінансово-правової проблематики, переконливо свідчить про таке: 1. Найважливішою передумовою запровадження та становлення викладання курсу фінансового права в системі університетської освіти було створення перших самостійних організаційних структур – кафедри політичної економії та кафедри законів про фінанси, на базі яких здійснювалась підготовка майбутніх теоретиків і практиків у фінансово-правовій сфері. 2. Викладання фінансово-правових дисциплін у російських університетах протягом перших п'ятдесяти років з моменту запровадження здійснювалось під впливом суперечностей внутрішньої державної політики. З одного боку, на зміну гаслам просвітництва в систему освіти, починаючи з 30-х років XIX ст., почали застосовуватись утилітаристські заходи з істотними елементами консерватизму. З іншого боку, розвиток фінансово-правових відносин, застосування державою нових, невідомих раніше інструментів, розвивав у суспільстві, переважно серед молоді, інтерес до пізнання і вивчення фінансового права і економіки. Саме під впливом вказаних двох факторів у системі вітчизняних університетів запроваджується виклад камералістики і політичної економії. У результаті цього, до кінця першої половини XIX ст. професорсько-викладацький корпус даних кафедр, який до цього переважно складався з іноземних викладачів, почав заповнюватися вітчизняними молодими вченими з числа вихованців рідних університетів, які зробили неоціненний внесок не лише у розвиток фінансово-правової науки, а й у процес удосконалення її викладання у вітчизняних університетах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бесчеревных В. В. Очерки развития финансового права в МГУ / В. В. Бесчеревных. – Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1985. – № 2. – С. 22-29.
2. Каратаев Н.К. Экономические науки в Московском университете (1755 – 1959). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1956. – 344 с.
3. Святловский В.В. К истории политической экономики и статистики в России / В.В. Святловский. – Сб. ст. – Сб. ст. – СПб., 1906. – 678 с..
4. Горлов И.Я. Обзор экономической статистики России // И.Я. Горлов. – СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1849. – 355 с.
5. Беленький Я.С., Лившиц Ф.Д. Статистика финансов // История советской государственной статистики. – 2-е изд., перероб и доп. / Я.С. Беленький, Ф.Д. Лившиц. – М., 1969. – С. 245-271.
6. Бельский К.С. Финансовое право: наука, история, библиография / К.С. Бельский. – М., 1994. – 208 с.
7. Шлёцер Х. Начальные основания государственного хозяйства, или науки о народном богатстве: в 2 т. / Х. Шлёцер. – М., 1805-1806.
8. Цветаев Л. А. Первые начала политической экономии или руководство для начинающих учиться этой науке. – М., 1823. – 330 с.
9. Балугьянский М. А. Изображение хозяйственных систем // Статистический журнал. – 1806. Т. 1. Ч. 1. – С. 45-71; Ч. 2. – С. 33-70; 1808. Т.2. Ч. 1. – С. 1-35; Ч. 2. – С. 1-26.
10. Баранов П. М.А. Балугьянский. Биографический очерк / П. Баранов. – СПб. : [Б. и.], 1882. – 26 с.
11. Косачевская, Е. М. Михаил Андреевич Балугьянский и Петербургский университет первой четверти XIX века / Е. М. Косачевская. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1971. – 272 с.
12. Плетнев П.А. Первое двадцатипятилетие Императорского Санкт-Петербургского Университета. Историческая записка, читанная ректором университета П. А. Плетневым. – СПб.: тип. военно-учебных заведений, 1844. – 227 с.
13. Емельянова И.А. Юридический факультет Казанского университета. 1805–1917 гг.: Очерки. / И.А. Емельянова. – Казань: Унипресс, 1998. – 149 с.
14. Загоскин Н.П. Биографический словарь профессоров и преподавателей Имп. Казанского университета (1804-1904): В 2 ч. – Казань, 1904.
15. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалая. – Х.: Издательство САГА, 2007. – 32, VIII, 310, 10 с. портр., 12.
16. Вейнберг П.И. Харьковский университет в 50-х годах. (Из моих воспоминаний) / П.И.Вейнберг // Русское богатство. – 1906. – № 2. – С. 245-258.
17. Историко-статистические записки об учёных и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св. Владимира (1834-1884) / Под ред. В.С. Иконникова. – Киев, 1884. Типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. –398, 68 с., 20 табл., 13 л. ведомостей.